

4. Дуюнов, В. К. Уголовно-правовое воздействие: теория и практика [Текст] / В. К. Дуюнов. – М. : Научная книга, 2003. – 520 с.

5. Философский словарь [Текст] / Под ред. И. Т. Фролова. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1987. – 590 с.

6. Шейко, В. М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності [Текст]: Підручник / В. М. Шейко, Н. М. Купшаренко – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : Знання-Прес, 2002. – 295 с.

Отримано 15.03.2009. ХДУХТ, Харків.

© Д.А. Бойко, Ю.А. Бойко, 2009.

УДК 159.922:316.64:165.242.2+34:008

І.В. Дмитрієнко, ст. викл. (*Університет мислі, Харків*)

Ю.М. Дмитрієнко, канд. філос. наук, проф. (*ХДУХТ, Харків*)

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ ТА КУЛЬТУРИ ЗА ЦІЛЬОВИМИ СТАНАМИ СУДОЧИНСТВА ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКОЇ ДОБИ

Запропоновано аналіз проблем та перспектив становлення, модернізації та розвитку української правосвідомості та культури за цільовими станами судочинства Польсько-Литовської доби.

Предложено анализ проблем и перспектив становления, модернизации и развития украинского правового сознания и культуры согласно целевых состояний судопроизводства Польско-Литовского времени.

It is offered analysis problems and prospects modernisations and developments of the Ukrainian legal consciousness and culture it agree target conditions of legal proceedings of Polsko-Lithuanian time.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Історична та сучасна еволюція української правової свідомості та культури в контексті становлення українського судочинства визначається не лише у прогресивному, якісному становленні вітчизняної системи українського процесуального права-праворефлексивної основи становлення та розвитку української правосвідомості, яке обіймає, окрім власне судочинства, ще й історію становлення та розвитку українських судів, до структури яких належали ще в Княжу добу як державні судові інстанції (князівський суд, вічевий суд, церковний суд і посадові особи), так і приватні (громадський суд чи суд громади, суд глави сім'ї чи роду), з відповідними приватними та державними правовими свідомостями та культурами. Громадський суд, громадська правова свідомість та куль-

тура як прареспубліканські діяли з найдавніших часів, а отже суспільна (колективна, масова) правосвідомість, суспільно-правова культура домінувала. Добре це чи погано? Думаємо, що відповідати на це питання можна по-різному, але цей факт свідчить про стійку домінанту республіканських форм української правової свідомості, культури, традиції з давніх давен, а отже про набагато більш стійкі традиції українського республіканізму, ніж монархізму [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Нам не вдалось виявити ані іноземних, ані вітчизняних досліджень проблем та перспектив становлення, модернізації та розвитку української правосвідомості та культури за цільовими станами судочинства Польсько-Литовської доби ні у загальному контексті, ні в україноментальному, зокрема. Дана тематика пов'язана з основними напрямками сучасних державно-правових перетворень та досліджень, наприклад, з держбюджетною темою науково-дослідних досліджень Київського національного дослідницького університету ім. Т. Шевченка "Формування національного дослідницького законодавства у галузі захисту прав і свобод громадян до законодавства Європейського Союзу"

Мета та завдання статті. Метою статті є визначення, інтерпретація та верифікація у теоретико-практичному контексті проблем та перспектив становлення, модернізації та розвитку української правосвідомості та культури за цільовими станами судочинства Польсько-Литовської доби, визначення можливостей дослідження конкретно-історичного становлення й розвитку української правової свідомості та культури у контексті її артефактів та архетипів за Польсько-Литовської доби, виявлення їх істотної специфіки як специфіки актуального механізму правового дослідження, праворозуміння та регулювання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Правова свідомість та культура середньовічної селянської громади була не тільки типовою правовою свідомістю та культурою поземельних і фіскальних союзів, але й правовою свідомістю та культурою союзу зі "збереження миру" із судовими функціями. Уже із статей "Руської Правди" відомо, що правова свідомість та культура громадського життя характеризується тим, що община несла правову відповідальність за вбивство та інші тяжкі злочини на її території. Згодом правова свідомість та культура широкого формування юрисдикції общинного суду зазнає регресивного, нисхідного, деструктивного розвитку, парадигма оціночних функцій її звучується, а з розвитком державності взагалі припиняється. У цьому відношенні правову свідомість та культуру найчастіше визначають досить широко, включаючи до них право, правовідносини, правову свідомість, законність та інше, ототожнюючи її тим самим з усією

правовою надбудовою, що не є остаточно вірним, але єдине істинне є те, що всі складові її змісту ідентифікувалися як такі, що набули нового якісного гіршого правового, а значить регресивного стану. Правова свідомість та культура княжого суду, який чинив сам князь як вища судова інстанція краю або його урядовці теж зазнала суттєвих змін, що за В. П. Сальніковим правомірно підтверджує тезу про те, що правова культура – не є надбудовою, це правовий феномен, близький до розуміння всієї юридичної надбудови; правова культура виступає як особливе соціальне явище, що охоплює всю сукупність найважливіших компонентів юридичної реальності. Судова влада, як елемент правової культури, належала до основних прерогатив княжого уряду, а обов'язок судити громадян вважався головним обов'язком володаря. У цьому відношенні за ідеями професора О.О. Шевченко відмічаємо таку особливість української правової свідомості та культури: якщо сільські громади в Росії мали компетенцію, делеговану державою, то в Україні – самостійну, що свідчить про досить велику відносну самостійність загальноісторичної української правової свідомості та культури [3; 4]. Сільські громади у своїй правотворчій діяльності створили суто народні та справедливі на рівні тогочасної правосвідомості пра-вила.

Різновидом правової свідомості та культури громадського суду, тобто суду народного, які ідентифікують стійкі домінанти української народної правосвідомості, слід вважати так звану правову свідомість та культуру копного суду, що презентувала загальну процесуально-культурну інституцію давньої традиційної (звичаєвої) правосвідомості доісторичної доби. За походженням і судочинством вона відповідала правовій свідомості та культурі старокиївських вервних суддів і діяла не тільки на землях України, а й Білорусії, Литви, що свідчить про широкі можливості експансії масового нормативного поля давньої традиційної (звичаєвої) української правосвідомості, її регулятивного нормативно-правового поля, культурної цивілізованості та визнаності. Це було широке правове усвідомлення, правова культура неперіодичних судів широких судових громад – копних околиць, які прибували на розправу купою, або копою. Копу збирав у заздалегідь визначеному місці скривджений або місцева старшина чи власник маєтку, інколи засуджений, щоб мати змогу реабілітуватися. Доручення судово-слідчого характеру копа ніколи не надавала одній людині, а завжди декільком обранцям. Усе це свідчить про те, що правова свідомість та культура існує за межами поняття правової надбудови: правова свідомість та культура виступають як особливі якісні соціальні явища, що охоплюють всю сукупність найважливіших компонентів юридичної

реальності (В. Д. Шишкін). Копні суди були установами – матеріальними архетипами – традиційної (звичаєвої) української правової свідомості та культури, виникали на основі місцевих звичаїв і розглядали справи на їхній же підставі. Інколи, значно рідше, справа вирішувалася за Литовським статутом, тобто вітчизняні культурно-правові традиції домінували [2].

Правова свідомість та культура правовідносин, що склалась в галузі справовиробництва копних судів – яскраві приклади якіснооцінного співрозмірного діяння всіх трьох форм перетворення культурно-правової традиції (звичаю) у статичну правову норму, презентуючи різні цільові стани, форми та етапи української правової свідомості та культури: 1) незаперечення з боку держави; 2) фактичний розгляд справ у суді на підставі норм звичаєвої правосвідомості; 3) фіксування існуючого звичаю в законі. Держава визнавала це судочинство і включила його до загальної системи.

У цьому відношенні в аспекті будь-якої розвиткової перспективи цільової структури правової свідомості та культури будь-якого перехідного та постперехідного суспільства, як правило, за проведеними дослідженнями, можуть функціонувати такі структурні типи оціночних зв'язків правосвідомості, або процесуально-правових відносин, що утворюють або не утворюють відповідні зворотні зв'язки відповідності наявного та цільового правового стану правової культури та правосвідомості при здійсненні українського судочинства, актуального формотворення актів правової свідомості, формуючих норми статичного права: 1) відношення позитивної відповідності (правову свідомість та культуру, здебільшого, виховують, починаючи з дитинства, у школі та на виробництві, але імпульсово; правовий всеобуч існує частково, закони функціонують як механізм правового регулювання, у державі пріоритет соціальних цінностей тільки декларований, законсвідомість не дорівнює правосвідомості, що має високий цикл соціальної активності) – високий чи середній цикл соціальної активності правосвідомості; 2) відношення індиферентної відповідності (правову свідомість та культуру виховують маргінально, але імпульсово та непослідовно; правове загальне навчання, як правило, існує частково, закони як механізм правового регулювання функціонують маргінально, їх регулятивну цілепокладеність заміщує нормативна база правосвідомості, у державі існує пріоритет соціальних цінностей, але законодавчо не врегульований, законсвідомість імпульсово домінує, правосвідомість має середній цикл соціальної активності) – середній чи низький цикл соціальної активності правосвідомості; 3) відношення негативної відповідності (правову свідомість та культуру, як правило, не

виховують; правове загальне навчання, як правило, не існує, закони, фактично, не функціонують, їх регулятивну базу заміщують все більше та більше ірраціональні та раціональні норми правосвідомості, у державі не існує пріоритету соціальних цінностей, законосвідомість майже тотально домінує, правосвідомість має низький цикл соціальної активності) – низький чи кризовий цикл соціальної активності правосвідомості; 4) активна негативна відповідність наявного стану цільовому (на правову свідомість та культуру не звертають уваги, відповідно, не виховують; правове загальне навчання не існує, закони не функціонують, їх регулятивну базу заміщують остаточно ірраціональні норми правосвідомості, які формуються у раціональні, у державі не існує пріоритету соціальних цінностей, законосвідомість тотально домінує, правосвідомість має кризовий цикл соціальної активності), але у зв'язку з домінантою ірраціональних норм правосвідомості з'являються нові правові ідеї у правопсихологічній площині правового усвідомлення дійсності та фіксуються у відповідних філософсько-правових творах, нормативних актах, створюючи підґрунтя для змін чинних, але морально застарілих Конституцій, правових ідіом, традицій та ін., тобто співіснують разом кризовий та найвищий цикл соціальної активності правосвідомості [3].

Відслідковуючи подальшу еволюцію української правосвідомості та культури в контексті європейськоцентричної трансформації копного суду, правової свідомості копного суду, слід зазначити, що поступово в період розвинутого феодалізму правова свідомість та культура копного суду пристосовується до правових інтересів феодалів, відбувається заміна його вотчинним судом, вотчинною правовою свідомістю та культурою, однак на території Правобережної України він діяв аж до XVIII сторіччя, на той час як на землях Лівобережної України цей суд не мав широкого застосування можливо тому, що його дія не була легалізована законами Московської держави. Правова свідомість та культура праводносин, що формували правову діяльність та правову культуру приватних судів, тобто панських або домініальних, формувала індивідуальні форми правосвідомості, правова свідомість та культура панів щодо своїх невільників і частково закупів, певною мірою утворювала дисбаланс між обов'язком знати закон і можливостями, умовами, наданими правовою реальністю та створюваними правовою культурою суспільства можливості для реалізації даного обов'язку, що, істотно нагадуючи політико-правову ситуацію України кінця XX-початку XXI сторіччя, суттєво пролонгується у нашу реальність. Для виправлення подібної сучасної ситуації дисбалансу між обов'язком знати закон і можливостями, умовами, наданими правовою реаль-

ністю та створюваними правовою культурою суспільства можливостями для реалізації даного обов'язку необхідна серйозна, багатопланова, тривала робота, послідовне проведення відповідної державно-правової політики (потрібна суттєва зміна правової психології та ідеології як складових компонентів правосвідомості), що включає в себе й діяльність з систематизації, консолідації та кодифікації законодавства, створення доступної автоматизованої системи пошуку правової інформації, організацію єдиної загальнодержавної системи юридичного загального навчання населення, значне підвищення ролі закону як типового механізму правового регулювання за звичайних, некризових умов правостановлення, поступове витіснення тих функцій маргінальної правової свідомості, що формують напрямки кризового функціонування сучасного механізму правового регулювання суспільних відносин. Еволюцію української правової свідомості та культури можна простежити в еволюції правової свідомості та культури церковних судів. Еволюція правової свідомості та культури церковних судів виявляється у тому, що з часом історично модернізувалась їх юрисдикція у площині збільшення осіб і церковних справ, що їй підлягали. Розвиток правової свідомості та культури за часів Польсько-Литовської доби української історії відбувався під юрисдикцією Великого князівства Литовського, а частина – під владою Польщі, що відбивалось і на судоустрої та судочинстві, але, за проведеними дослідженнями, більш у позитивній, аніж негативній площині. Одже, українська правова свідомість та культура зазнавала потрібного розвитку власної нормативної форми, створюючи різноджерельну, але маргінальну спадкоємність правової свідомості як домінуючу девіанту робочу функцію правової культури в галузі еволюції, перш за все, норм судової системи, вкотре підкреслюючи тим самим типову маргінальну форму свого становлення та розвитку як завжди конкретно-історично пріоритетну та здавна усталену [4].

Правова свідомість та культура судів на українських землях у Великому князівстві Литовському має чотири фази, цільових стани, форми поступового еволюційного розвитку, межами яких є роки 1385, 1566 і 1569. До 1385 р. на українських землях відбувався також ефективний розвиток традиційної україноментальної правосвідомості, зберігалось давнє україноментальне право і, майже без змін, давні судові установи як гомогенні носії традиційної судової правової свідомості та культури. Головною культурно-правовою новиною був суд великого князя над удільними князями, який презентував певні зміни у державно-правовій свідомості та культурі. З часів Креської унії (1385) Литва, а з нею й українські землі підпадають під західноєвропейський

та польський вплив, і з тим самим прогресивно змінюється судоустрій, що значно посилює європейськоцентричні розвиткові тенденції української правосвідомості та правової культури, з доміантою європейськоцентричних, республіканськоналаштованих форм правової свідомості та культури. Правова свідомість та культура суддів та судів набувала таких розвиткових тенденцій: на той час існували суди кількох типів, які творчо розвивали чинні процесуальні норми українського права у різних напрямках, тенденціях та перспективах української правової свідомості та культури, формуючи історичні ознаки норм україноцентричного статичного права як типово різноджерельні, різноаспектні та різноперспективні, формуючи різноджерельну та різноаспекту справедливість як істинний критерій істинності будь-яких чинних правових норм. Вихованням принципу справедливості в правовій сфері культури презентуються "найболючіші" крапки дійсності. У цьому контексті правова культура судочинства належить до категорії найважливіших характеристик правобуття історичного та сучасного українського суспільства: найменше порушення справедливості здатне викликати найсильнішу негативну реакцію суспільно-правової думки, правової свідомості, що тягне дискредитацію віри в цінність права, викликає різке збільшення нігілізму стосовно права та правової культури, остаточно утруднює правомірне функціонування у суспільстві правових механізмів, перешкоджає поступальному правовому розвитку - правовому прогресу [5]. У цьому контексті правова свідомість та культура суддів та судів на українських землях окремо у складі Польщі до кінця XIV ст. також презентована в активному формотворенні судової норми права, правосвідомості та правової культури як пріоритетної серед інших. Правова свідомість та культура судового справовиробництва презентує не тільки якісний рівень розвитку нормативних та індивідуальних юридичних актів, це ще й якісний рівень розвитку всієї правової діяльності, якісний рівень розвитку всього права, правової свідомості, це якісний, морально опосередкований правопсихологічний клімат, якісні правові цінності, ідеї, ідеали, традиції, звичаї, реальні та ті, що праворефлексивно відбиті у нормативно-правових актах, їх нормах. Подальшу еволюцію української правової свідомості та культури за доби Гетьманщини презентуємо у скасуванні шляхетських привілеїв, що потягло за собою припинення чинності польсько-шляхетських судів, відповідних форм правосвідомості. Отже еволюція української правової свідомості та культури за цих часів полягає у поступовій трансформації норм польської правосвідомості у норми вітчизняної, поступовій заміні "чужих" форм української правосвідомості на "свої". Помітним явищем цього часу є виникнення автономного, станового

козацького судочинства, формування автономної, станової козацької правової свідомості та культури, яке не тільки підпорядковувалося гетьману та здійснювалося над підлеглими йому козаками, але й поширювалося на зовнішній простір (дружини, діти, батьки козаків мешкали поза військовим поселенням козаків та ін.). На кінець XVI ст. воно здобуло урядове визнання, отже козацька правова свідомість та культура набули ознак типово державно-правових. Розвиток української правової свідомості та культури у напрямку її національно-культурної соціалізації можна простежити у прогресивній видозміні системи козацьких судів, козацької правової свідомості та культури, які існували в кожній адміністративній одиниці та перебували в такому зв'язку й залежності, як і адміністрація цих одиниць: сільський суд (сільська судова правова свідомість) – нижчий місцевий суд у селі (місцева судова правова свідомість та культура) – був підпорядкований вищій інстанції - суду сотенному, сотенний суд був вищою інстанцією для сільського суду, першою інстанцією у справах, що виникали на території сотні й підпорядковувався суду полковому, у свою чергу суд полковий був першою інстанцією для важливіших справ, вищою інстанцією для сотенних судів полку й підпорядковувався суду генеральному. Генеральний суд (правова свідомість та культура генерального суду) був найвищим судом держави; апеляція на генеральний суд надходила до гетьмана як верховного судді держави. До складу судової колегії кожного суду входили представники всіх верств населення під проводом начальника відповідної адміністративної одиниці (сільського отамана, сотника, полковника), одже одержавлена козацька правова свідомість та культура почали творчо жититися, розвиватися за рахунок процесів республіканізації джерелами народної правової свідомості та культури цих представників верств населення під проводом начальника відповідної адміністративної одиниці. Особливістю козацьких судів була активна участь у суді населення. Судочинство здійснювалось українською мовою. Окрім козацьких судів, існували й інші судові інстанції: міські, сільські, домініальні та церковні суди з відповідними правовими свідомостями та культурами.

Яскравим прикладом подальшого розвитку української правової свідомості та культури є прогресивна трансформація судоустрою Запорізької Січі. Його основою була загальна адміністративна організація, бо й на Січі адміністративна влада не була відокремлена від влади судової. До нижчих органів суду на Січі належали суди курінних отаманів і паланкових полковників, а до вищих - суди військового судді, кошового отамана та січової ради. Військовий суддя самостійно вів розправи. На його вироки апеляція надходила до кошо-

вого отамана або січової ради. За відсутності кошового військовий суддя заступав його також у судових справах. Кошовий отаман вважався вищим суддею, вироки якого були остаточними. Але в мирний час його вироки можна було апелювати до січової ради. Він мав право засуджувати на смерть і милувати засуджених. У суді січової ради брав участь весь загал козацтва. Мабуть, тільки найважливіші справи ставилися перед Радою.

Сучасна українська правова свідомість та культура, таким чином, має первинними витокami традиційні, ідейно-світоглядні та нормативно-правові основи правової свідомості та культури судочинства Княжої доби. Становлення українського процесуального права як правосвідомості відбувалось як і в інших країнах, від приватного характеру процесу до процесу публічного, отже магістральним напрямком становлення та розвитку української правової свідомості та культури у нормативному сенсі є напрямком конкретно-історичної їх трансформації від приватних (індивідуальних, суспільних, звичаєвих та ін.) до публічних (державних, теоретичних, наукових та ін.) форм правової та державно-правової свідомості та культури. Панівним у правовому процесі, як і в матеріальному праві цієї доби, був приватноправовий принцип. Він мав яскраво виражений обвинувально-змагальний характер, для якого характерною є активна участь у ньому осіб, зацікавлених у вирішенні конфліктів, а суд виконував функцію посередника. Процес формотворення української правової свідомості та культури у галузі цивільно-кримінальних правовідносин, що були здавна різноджерельно утворені з великої кількості різногалузевих підсистемо-підструктур, досі що не знав поділу на окремих цивільний та кримінальний, звичайно починався з домагань скривдженого, за яким слідувало обвинувачення. Процес (тяжа) був змаганням сторін перед судом, який був тільки третім у спорі та наглядав за порядком "розправи". "Розправа" велася публічно (у судовій правосвідомості публічна її форма нормативно домінувала), і в ній брала активну участь громада ("луччі люди", тобто приватна форма правосвідомості та культури – залежні від публічної, мали окремі ідейно-світоглядні пріоритети). Про домінанту норм правової свідомості та культури над нормами статичного права є й те, що процес вівся усно, у присутності сторін і свідків.

Стосовно правової свідомості та культури карних справ, відповідних суддів, то слід зазначити, що вона складалась з правової свідомості та культури "заклику", "зводу" та "гоніння сліду". У карних справах, коли виникала необхідність установити особу злочинця або відшукати втрачену річ, "розправі" передувало слідство, головними

формами якого були: "заклик", "звід" та "гоніння сліду". У випадку викрадення будь-якої речі (коня, зброї чи одягу) потерпілий оголошував про це на торжищі, що називалося "заклик". Якщо протягом трьох днів украдену річ знаходили в когось, то він вважався відповідачем. "Звід" являв собою процедуру розшуку особи, що незаконно привласнила чужу річ, та повернення такої речі. Звід був колись не лише підготовкою процесу, але й самим процесом, який мав наслідком вирок і покарання. Згодом він став засобом до виявлення злочинця та повернення втраченого майна. Зводу передувало публічне оголошення втрати речі. Якщо новий власник речі придбав її добросовісно, він повинен був назвати двох свідків чи вказати митника, перед яким здійснювалась угода купівлі речі. Правова свідомість та культура "гоніння сліду" ідентифікувалась у розшуку злодія за залишеними ним слідами, застосовувалась при вбивстві й крадіжках, якщо не було відомо, хто є злодієм. Власник украденого майна мав право в присутності громади "гонити слідом" злодія. Той, до кого приводив слід, вважався злодієм, хіба що зумів "відвести слід". Як і в інших народів давнини процесуальні дії "гоніння сліду" чи "звід" відбувалися з дотриманням культурно-процесуальної динаміки вибудовування обрядових форм правової свідомості та культури і проголошенням відповідних формул. Правова культура "розправи" могла ще здійснюватися феодальним збройним змаганням – двобоєм – типовою формою правової свідомості. Пізніше сторони стали змагатися словесно ("слово проти слова"), скріплюючи свої заяви й вимоги доказами. Отримані результати в ході проведення "зводу" та "гоніння сліду" ставали підставою для прийняття судового рішення. До завдання суду входило проведення доказової процедури, що й було основою "розправи", та оголошення вироку. Доказами були: 1) особисте зізнання; 2) свідки ("видоки", "послухи", "люди"), якими могли бути тільки вільні (сумнівно щодо жінок) і кількість яких було встановлено; 3) присяга чи клятва, спершу "поганська рота", пізніше християнське хресне цілування, яку давали й свідки; 4) Божі суди (ордалії), які в давнину самі були процесом, а саме - передбачали випробування водою, залізом тощо; 5) двобій і жереб; 6) речові докази: сліди побиття, рани, тіло вбитого, украдена річ, сліди тощо. Правова свідомість та культура вироку суду, суддів характеризувалась тим, що рішення виносилися усно, а про його виконання повинна була подбати потерпіла сторона в окремих випадках, але здебільшого карні вироки виконував князь або його урядовці, що також свідчить про пріоритет норм правової свідомості як механізму правового регулювання. Шкоду скривдженому відшкодовували за рахунок майна засудженого, але якщо майна не

було достатньо, то засудженого присуджували до відробітку. Ще більше елементи розшукового процесу використовували церковні судді при розгляді справ проти релігії та церкви. Подальша еволюція української правової свідомості та культури відбувалась активно у період польсько-литовської доби в історії України. Процес цієї доби, що звався "поступком правним", спирається на засади легальності, визнані правом матеріальним. Процес став безпосереднім, усним і публічним, отже, почали домінувати форми публічної правової свідомості та культури, що поступово трансформувались у норми статичного матеріального права та правової культури. Цієї засади не порушує виняток: скрутинія. Процесом далі диспонується сторони, але роль суду стає вже значнішою. Прикметою прогресивного судочинства є обмеження числа апеляційних інстанцій, проте хвибою є невідокремленість норм процесуального права від матеріального й нерозмежованість процесу цивільного та кримінального. На процесуальних нормах сильно позначилася станова нерівність суспільства та службова залежність сторін. Вступне слідство здебільшого попереджувало процес. Засобами його, крім відомих із попередньої доби "зводу" і "гоніння сліду", були хатні обшуки в присутності возного й свідків. Процес часто попереджали: "заповідь втрати", передусім при втечі невільників і челяді, і забезпечення доказів, які провадив возний. Часто застосовувалися так звані "поволання", тобто оголошення певних фактів, що траплялося передусім у випадках убивства. Визнання перед урядом важливих фактів і запис їх до урядових актів забезпечували для розправи чимало важливих доказів. Після цих передпроцесових дій суд видавав позов. Позов писали в стількох примірниках, скільки було сторін. У позові зазначалися дані про сторони процесу, домагання позову, його обґрунтування й виклик прибути на суд на найближчі "судові роки". Позов вручав возний. Процес, що звався "розправа", "розсудок" або "судовий перевід", вважався змаганням сторін - "доведення справедливості". Доказами в процесі були: зізнання, яке було дійсне лише тоді, коли воно не було вимушене, документи, огляд і речові докази, свідки, присяга, жереб і допити. Документи мали дуже велике значення. Вони поділялися на публічні й приватні. Найпоширенішими урядовими документами були виписи з урядових книг. Огляди й речові докази, передусім у кримінальних справах, були дуже важливі. Свідки поділялися на урядових і приватних. Урядовими були передусім возні, які відігравали важливу роль в установленні певних фактів, перевірки й забезпеченні доказів. Свідками могли бути тільки християни доброї слави й дорослого віку. Протилежна сторона процесу могла не допустити свідків до давання зізнань, закидаючи їм, що

вони не відповідають вимогам щодо свідків. Це було "зганяння" свідків, яке треба було довести, інакше загрожувала кара. Якщо вдавалося відвести свідків, то інша сторона мусила надавати інших свідків. Присягу, як правило, складали сторони процесу разом зі своїми свідками. Допити застосовувалися за злочини середньої тяжкості (наприклад, крадіжку) і тільки до людей нижчого стану, і то тоді, коли вони не вперше притягувалися до відповідальності чи були інші поважні докази їхньої вини. Допит можна було застосувати не більше трьох разів і заборонялося доводити до скалічення допитуваного. Вирок називався "декретом", "сказанням головним" або "судовим сказанням", виносився на закритому засіданні не пізніше трьох днів після закінчення "розправи". Виконання вироку покладалося на возного, а в найтяжчих карних справах - на ката. Можливим було оскарження шляхом апеляції до вищого суду. Отже, у наявності маємо розпад української правової свідомості на окремі форми, що поступово втрачали суспільно-правові домінанти форм механізму правового регулювання та становлення й розвиток стійкої системи статичного права.

Типові європейськоцентричні тенденції становлення української правової свідомості та культури як таких не можна не побачити в активному формуванні європейськоструктурованих еволюційних особливих форм українського карного судочинства, а саме - форм "скрутинія", які були близькі до західноєвропейського інквізиційного процесу, але в значно м'якшому та гуманнішому вигляді. За дорученням суду скрутатори провадили слідство в найтяжчих злочинах на місці вчинення. Свідки допитувались, як правило, за відсутності звинувачених, а протоколи зізнань були згодом на "розправі" єдиним доказом. Давати свідчення під час скрутинії були зобов'язані всі, кого покликали скрутатори, і в цьому була засаднича різниця між ними і звичайними свідками, яких кликала до суду приватна сторона і які не мали обов'язку зізнаватися. Скрутинію допускали суди центральні та місцеві від однієї чи обох процесуальних сторін, якщо їхні докази виявилися сумнівними. Зазвичай скрутинію застосовували у справах, що загрожували найважчими карами, і то передусім тоді, коли злочинця піймано на "гарячому вчинку", коли справа йшла під розгляд центральних судів, як суду першої або другої інстанції. Скрутинію проводили судді в присутності возних та, як правило, у присутності трьох "шляхетних" свідків. Центральні суди делегували двох своїх суддів, а великий князь - двох-трьох урядовців того повіту, в якому скрутинію проводили, отже, процедуру скрутинія можемо вважати примусовою законодавчо структурованою процедурою тоталітаризованої ідеологічної трансформації української суспільної правосвідомості у держав-

но-правову та доказом доміанти останньої у загальній звичаєвій українській правовій свідомості та культурі. Скрутатори заслуховували свідків без присутності сторони звинувачення, свідчення записували, опечатували та зберігали до "розправи", на яку сторони повинні були з'явитися з викликом скрутаторів. При оголошенні вироку свідчення скрутинії могли бути головним доказом [3, с. 67]. Еволюцію української правової свідомості та культури за доби Гетьманщини презентуємо у прогресивній трансформації процесуального права, яке мало чим відрізнялося від попереднього часу, однак зазнало значних змін унаслідок зміни судоустрою у XVIII ст. під впливом формалістичного російського процесу, отже, набуттям більшою мірою штучних форм правовою свідомістю та культурою.

Висновки. Таким чином, еволюція української правової свідомості та культури в контексті становлення українського судочинства, цільових станів визначається не лише у прогресивному, якісному становленні вітчизняної системи українського судочинства, яка обіймає, окрім власне судочинства, ще й історію українських судів, до структури яких входили ще в княжу добу як державні судові інстанції (князівський суд, віче, церковний суд і посадові особи), так і приватні (громадський суд чи суд общини, суд глави сім'ї чи роду). Громадський общинний суд діяв з найдавніших часів. Правова свідомість та культура князівського суду, суддів презентується правовою свідомістю та культурою князівської судової влади, яка належала до основних прерогатив княжого уряду, а обов'язок судити громадян вважався головним обов'язком володаря. Правова свідомість та культура вічового суду набуває еволюції у такій диференціації діяльності, яка характеризує збільшення їх правового статусу: вічовий суд спершу вирішував усі справи, а згодом - тільки справи найважливішого значення. Правова свідомість та культура копних судів – неперіодичних судів широких судових громад – копних околиць, які прибували на розправу купою, або копою, що були інституцією давньої звичаєвої правосвідомості до історичної доби, вивлялась у збереженні безстановості судочинства. Еволюція правової свідомості та культури церковних судів вивляється у тому, що з часом історично модернізувалась їх юрисдикція у площині збільшення осіб і церковних справ, що їй підлягали. Правова свідомість та культура судів на українських землях у Великому князівстві Литовському має чотири фази еволюційного розвитку, межами яких є роки 1385, 1566 і 1569, що були хронологічними датами початку появи та активної трансформації нового цільового стану української правової свідомості та культури. Правова свідомість та культура судів, суддів на українських землях окремо у складі Польщі до кінця XIV ст., пре-

зентована в активному формотворенні судової норми права, що трансформувалась від норм правосвідомості до норм статичного права. Подальший розвиток української правової свідомості та культури у напрямку її національно-культурної соціалізації простежується у прогресивній видозміні системи козацьких судів, пов'язаній з формуванням міцної національно-правової традиції. Яскравим прикладом подальшого розвитку української правової свідомості та культури є прогресивна трансформація судоустрою Запорізької Січі. Його основою була загальна адміністративна організація, бо й на Січі адміністративна влада не була відокремлена від судової. Становлення й розвиток українського процесуального права як правосвідомості та її основи водночас відбувалось, як і в інших країнах, від приватних форм правосвідомості та процесу до публічних. Панівним у процесі, як і в матеріальному праві цієї доби, був приватноправовий принцип. Він мав яскраво виражений обвинувачувально-змагальний характер, для якого характерною є активна участь у ньому осіб, зацікавлених у вирішенні конфліктів, а суд виконував функцію посередника. Процес формотворення української правової свідомості та культури у галузі цивільно-кримінальних правовідносин, що була здавна різноджерельно утворена з численної кількості різногалузевих підсистемо-підструктур, досі ще не знав поділу на окремий цивільний та кримінальний, звичайно починався з домагань скривдженого, за яким слідувало обвинувачення. Процес (тяжба) був змаганням сторін перед судом, який був тільки третім у спорі та наглядав за порядком "розправи". "Розправа" велася публічно, і в ній брала активну участь громада ("кращі люди"). Процес вівся усно, у присутності сторін і свідків, що свідчить про пріоритет норм правової свідомості та культури. Правова свідомість та культура вироку суду характеризувалась тим, що він рішення виносив усно, а про його виконання повинна була подбати потерпіла сторона в окремих випадках, але здебільшого карні вироки виконував князь або його урядовці. Збитки скривдженому відшкодовували за рахунок майна засудженого, але якщо майна не було достатньо, то засудженого присуджували до відробітку. Типові європейськоцентричні тенденції становлення української правової свідомості та культури існують у активному формуванні європейськоструктурованих еволюційних особливих форм українського карного судочинства, а саме - форм "скрутіння", які були близькі до західноєвропейського інквізиційного процесу, але в значно м'якшому та гуманнішому вигляді. За дорученням суду скрутатори проводили слідство в найтяжчих злочинах на місці вчинення, тобто процедуру скрутіння можемо вважати примусовою законодавчо структурованою процеду-

рою тоталітаризованої ідеологічної трансформації української суспільної правосвідомості у державно-правову та доказом домінанти останньої у загальній звичасвій українській правовій свідомості та культурі. Вважаємо, що подальші дослідження зазначених питань сприятимуть актуальному дослідженню природи української правової свідомості та культури.

Список літератури

1. Падох, Я. Суди й судовий процес старої України. Нарис історії [Текст] / Я. Падох. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто; Львів: Index, 2008. – С. 46–47.
2. Полонська-Василенко, Н. Історія України [Текст] / Н. Полонська-Василенко. – К.: Орда, 1993. – Т. 1. – С. 59.
3. Праці Комісії для вивчення історії західноруського та українського звичаєвого права ВУАН [Текст]. / У 8 т. – К.: Орало, 1930. – Т. 4. – С. 89.
4. Пивоваров, Ю. Послесловіє к “Цивілізму” В.С. Нерсесянца [Текст] / Ю. Пивоваров, А. Фурсов // Рубежи. – 1996. – № 4. – С. 154–158.
5. Проблеми общей теории права и государства [Текст] : учебник для вузов / под общ. ред. В. С. Нерсесянца. – М.: Норма, 2006. – 814 с.

Отримано 15.03.2009. ХДУХТ, Харків.

© І.В. Дмитрієнко, Ю.М. Дмитрієнко, 2009.

УДК 159.922:316.64:165.242.2

Ю.М. Дмитрієнко, канд. філос. наук, проф.

СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ АРТЕФАКТІВ І АРХЕТИПІВ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ ТА КУЛЬТУРИ

Запропоновано вперше визначення, аналіз стану та перспектив становлення і розвитку артефактів та архетипів української правової свідомості та культури.

Предложено впервые определение, анализ состояния и перспектив становления и развития артефактов и архетипов украинского правового сознания и культуры.

Definition, the analysis of a condition and prospects of formation and development of artefacts and archetypes of the Ukrainian legal consciousness and culture is offered for the first time.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Оцінюючи рівень можливостей чинної нормативної та ідейно-світоглядної бази реальних і потенційних детермінант становлення й розвитку української